

УДК 141.7

Надія Скотна, доктор філософських наук, ректор
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ВИМІРІ

У статті висвітлюється питання самовизначення особистості, у різних визначеннях, а також культурна політика, динамічна освітянська реформа на нових світоглядних і філософських засадах.

Ключові слова: “самовизначення”, соціальний простір, особистість, глобалізація, освіта, наука.

Літ. 23.

Надежда Скотная, доктор философских наук, ректор

Дрогобычского государственного педагогического университета имени Иван Франко

САМООПРЕДЕЛЕНИЕ ЛИЧНОСТИ В ЦИВИЛИЗАЦИОННОМ ИЗМЕРЕНИИ

В статье освещается вопрос самоопределения личности, в различных определениях, а также культурная политика, динамическая образовательная реформа на новых мировоззренческих и философских основах.

Ключевые слова: “самоопределение”, социальное пространство, личность, глобализация, образование, наука.

Nadiya Skotna, Ph.D.(Philosophy) Rector of

Drohobych State Pedagogical University by I. Franko

SELF-IDENTITY IN TERMS OF CIVILIZATION

The article deals with the self-determination of the individual in different definitions, and cultural policy, dynamic educational reforms in the new ideological and philosophical basis.

Keywords: “self-determination”, social space, personality, globalization, education and science.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Глобалізований світ має великий рівень динамізму у різних сферах суспільного життя, тому процес самовизначення особистості значно ускладнюється. Людині достатньо важко адекватно сприймати поліфонію цінностей, світоглядних концепцій, вчинків, потік інформації швидко зростає. Реаліями нашого життя стали швидкі зміни людиною соціальних ніш, різних статусів у суспільстві, набуття нових професій та іншого громадянства. Влучно висловився з цього приводу індійський мислитель Ауробіндо Гхош: “Людина нашого часу – перехідна істота” [14].

Проблема самовизначення особистості особливо гостро постала у перехідних суспільствах посттоталітарного гатунку, коли виникла можливість і необхідність обирати перш за все шлях суспільства, шлях особи: світоглядні орієнтири, форми освіти, ідеологічні уподобання, філософію і стиль життя. Цікавим є те, що у філософських словниках радянської доби термін “самовизначення” вживається перш за все стосовно окремих народів, а не до людини як такої. Аналізуючи довідкову та наукову літературу, ми фіксуємо низку понять, що у широкому значенні є синонімічними: “самовизначення”, “самоідентифікація”,

“самоствердження”, “самототожність”, що стосуються особистісного вибору та становлення людини в аксіологічному вимірі. Найбільш ґрунтовне тлумачення поняття “самовизначення”, з нашої точки зору, подається у “Всесвітній енциклопедії: Філософія”, у якій, зокрема, зазначається, що самовизначення – це процес і результат вибору особистістю своєї позиції, цілей і засобів самореалізації у конкретних життєвих обставинах; основний механізм набуття і прояву людиною свободи [4]. Інший відтінок самовизначення особистості пропонують психологи: “Самовизначення особистості – це вибір і утвердження власної позиції у проблемних і критичних соціально значущих ситуаціях” [8]. У вітчизняному філософському енциклопедичному словнику поняття “самовизначення” відсутнє, але розкривається значення терміна “само ідентичність” як збереження самості явища у процесі змін форм його існування, самототожність процесу, що розвивається. При цьому процес самоідентифікації розглядається у двох аспектах. Перший полягає у тому, що людина відчуває потребу в уподібненні себе до “всіх” шляхом розчинення своєї індивідуальності у ширшому загалі й ототожнення себе з ним (“Я людина”, “Я протестант”, “Я бізнесмен”). В іншому аспекті

ідентичність “Я” виступає як незалежність індивідів від ідентифікуючого тиску рольових алгоритмів і репресивних впливів, які виснажують цю ідентичність. Це ідентичність емансипованої суб’єктивності, що означає постійну можливість вільного вибору (Сартр) і функціонує як індивідуальне самовизначення себе як унікальної істоти, що протистоїть іншому світові [19]. Тобто другий аспект самоідентичності є практично тотожним тлумаченню самовизначення особистості у попередніх джерелах.

Проблема самовизначення особистості складає стрижневу компоненту становлення людини у сучасному суспільстві. В різних інтерпретаціях самовизначення особистості як процес і результат аналізували такі відомі вчені: Е. Фромм, К. Юнг, А. Камю, Ж.-П. Сартр, Ю. Габермас, П. Рікер, Е. Дюркгейм, Т. Парсонс. У цивілізаційному контексті цю проблему плідно вивчали: П. Сорокін, А. Тойнбі, С. Хантінгтон, Хосе Ортега-і-Гассет. На сучасному етапі самовизначення особистості у цивілізаційному вимірі розробляється такими дослідниками, як Б. Єрасов, І. Калайков, Б. Коваль, В. Тертична, Ю. Яковець, М. Колінько, В. Ларцева, О. Арсен’єв, К. Чернова, В. Лавриненко.

Самовизначення особистості базується перш за все на виборі системи цінностей, з якими вона себе ідентифікує і які намагається втілити у повсякденному житті. Людина, маючи певну аксіологічну основу, реалізує себе в акті постійного вибору, де екзистенційне і прагматичне рішення можуть не збігатися. Фахівці пропонують концептуальну схему самовизначення особистості, що описана як рух у чотирьох значенневих просторах: як ситуативну поведінку, що спрямовується обставинами (ситуативний простір); як соціальну дію, що детермінована локальною метою (соціальний простір), як рефлексію власної діяльності та надання їй статусу “справи”, що вписується у деяку культурну традицію (культурний простір); як рефлексію буття і, відповідно, рух у вічних цінностях і питаннях (екзистенційний простір). Послідовна рефлексія дій, діяльності, буття виступає у схемі як засіб самовизначення, спонуканням до якого слугує оцінювання результатів ситуативної поведінки, аналіз результатів і наслідків самостійної діяльності, встановлення обмежень на власні задуми в процесі рефлексії їх реалізації [3].

Зіставляючи вище означені просторові чинники самовизначення особистості, необхідно зазначити, що дуже часто виникає конфлікт між ними на рівні окремої людини і особливо ці суперечності загострюються у перехідних

суспільствах. Скажімо, наявний соціальний простір для самовизначення особистості може не задовольняти екзистенційні або культурні вимоги людини. Аналізуючи процес самовизначення особистості у соціальних координатах, слід підкреслити, що низку синонімічних понять цього змістовного ряду ввів у науковий обіг П. Сорокін, а саме, такі категорії, як “соціальний простір”, “соціальна стратифікація”, “соціальна і культурна мобільність”. Вчений акцентував увагу на тому, що визначення “соціальних координат” особистості або групи передбачає: 1) зазначення відношення людини до певних груп; 2) відношення цих груп одна до одної всередині популяції; 3) відношення даної популяції до інших популяцій, що входять у людство [16].

Процес самовизначення особистості у суспільному просторі конкретизується набуттям людиною певного соціального статусу. Соціальний статус є своєрідним поєднанням об’єктивних факторів (що даються від народження), які не залежать від людини, і суб’єктивних чинників (що особа набуває у процесі життя), які особистість, так би мовити, обирає за власною волею, таким чином самовизначаючись. Тобто особистість через процедуру вибору намагається знайти своє місце у системі соціальних координат, спираючись на свої внутрішні ціннісні уподобання і можливості для самореалізації, що створені у тому або іншому суспільстві. Досить чітка теоретична інтерпретація поняття “соціальний статус” розроблена такими відомими вченими, як М. Вебер, Р. Мертон, П. Сорокін, Т. Парсонс, Дж. Ленські, Дж. Хоманс, Н. Смельзер, Ф. Паркін, Е. Гідденс. З нашої точки зору, найбільш ґрунтовно це питання проаналізував М. Вебер, який розробив наукову теорію статусів. Поняттю “соціальний статус” М. Вебер дає таке визначення: статус означає реальні права на позитивні чи негативні привілеї щодо соціального престижу, якщо він засновується на одному чи кількох наступних критеріях: а) спосіб життя; б) формальна освіта, що включає практичне або теоретичне навчання і засвоєння відповідного способу життя; в) престиж народження або професії [2]. Тобто через вибір способу життя, освіти, професії відбувається самовизначення особистості, реалізація (певною мірою) її аксіологічно-екзистенційних настанов. М. Вебер також підкреслює, що основними проявами соціального статусу на практичному рівні можуть виступати: а) статус одруженої особи; б) статус осіб найближчого оточення; в) монопольне присвоєння привілейованих економічних

можливостей або заборона на конкретні способи надбання; г) будь-які інші умови або різні традиції [9].

На жаль, у сучасних умовах, коли основні характеристики “соціального простору” набувають системних змін, особистість певним чином втрачає культурні і ціннісні основи для самовизначення, не встигаючи переосмислювати на індивідуальному рівні нові реалії та своє місце в них. Така характеристика є актуальною перш за все для пострадянських країн, де держава відмовилась від політики патерналізму, але патерналістська свідомість залишається широко розповсюдженою серед громадян.

Як зазначає М. Колінько, різке збільшення швидкості руйнування старих цінностей, звуження часових рамок цього процесу не дозволяє символам і знакам нової культури адаптуватися до традиційної знакової системи цінностей [20]. В українських реаліях мова йде не тільки про масовий вплив західної культури, але й про поступову відмову від негативних аспектів радянської культури при необхідності відродження власних національно-культурних традицій. Таким чином, “культурний простір” для самовизначення особистості перехідної доби містить у собі декілька ціннісних систем, які часто-густо вступають у суперечність як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях.

Особливе місце у самовизначенні особистості займають вищі цінності, які американський вчений А. Маслоу називає “цінностями буття” (скорочено “Б” цінностями), до яких він відносить: істину, красу, досконалість, простоту, всебічність. Ці цінності буття є найважливішими потребами (метапотребами) і вони настільки значущі для особистості, що їх придушення породжує певний тип патологій душі, котрі утворюються, наприклад, від постійного проживання серед брехунів і від втрати довіри людей. Цінності буття, на думку А. Маслоу, є сенсом життя для більшості людей [15].

Обираючи свій шлях, самовизначаючись, особистість перш за все стає носієм певної системи цінностей, певного типу свідомості. Під час акту самовизначення людина не є вільною в абсолютному вимірі, її свобода є відносною. Важко погодитись з деякими точками зору на кшталт такої: “На сьогоднішній день розв’язане найважливіше завдання – подолана криза свідомості, расові, націоналістичні і класові забобони (хоча ще й не до кінця). Сьогодні людство входить в епоху нового Просвітництва, для якого мірилом всіх цінностей стає людина” [22]. На нашу думку, зміна свідомості, подолання

її кризи – це довготривалий процес, який є найскладнішим завданням будь-якої реформи. Політична та економічна стабілізація є лише необхідними умовами для поступової зміни патерналістської свідомості активістської, коли людина сприймає плюралістичну модель самовизначення не як соціально-психологічну кризу, а як необхідну умову для самореалізації. Навіть реформа освіти на базі нової філософії освіти ще не говорить про епоху “Нового Просвітництва”.

Аналізуючи проблему самовизначення особистості, слід уникати прямого отождолення цього поняття з адаптацією, яка, на нашу думку, є поверховий (“вимушений”) рівень самоствердження людини. Разом з тим, розглядаючи проблему позитивної ролі адаптації, деякі дослідники, зокрема Л. Брум, застерігають від вірогідної оцінки високого ступеня стійкості як “доброї”, а низького ступеня – як “поганої”. Це не знімає цілком реальної і цікавої проблеми виникнення переломних моментів, коли негативна пристосованість (адаптація) набуває зворотної функції. Так, особа з досить високою стійкістю статусів, потрапивши до розмаїтого за складом суспільства, яке надає широкі можливості для вертикальної мобільності, може виявитися нездатною до ефективної взаємодії з особами різного соціального походження. Аналогічно цьому особа з низькою стійкістю може зіштовхнутися з напругою відносин у ситуації, де її взаємодія обмежена групами, які складаються з осіб однакового походження. Проте у суспільстві з широкими можливостями для вертикальної мобільності нестійкість статусів може дати особі свободу для відносно ефективного пристосування [6]. Звісно, сам процес адаптації людини до соціальних реалій буття не повинен порушувати внутрішню цілісність особистості, призводити до утворення так званого “екзистенційного вакууму”. Дослідники констатують, що в наш час проблема екзистенційної кризи є дуже поширеною. Вона виявляється в тому, що людина не може визначитися з прийнятною для себе системою цінностей або взагалі “заблукала” серед різних аксіологічних систем. Найбільш гостро проблему самовизначення людини у внутрішньому вимірі сформулювали представники екзистенціалізму, зокрема С. Кіркегор підкреслював, що вибір високо піднімає душу людини, надає їй тихого внутрішнього задоволення, усвідомлення власної гідності, яке ніколи не залишить її повністю. Він прагнув до того, щоб не зовнішня дійсність визначала людське життя, а навпаки, щоб

внутрішнє духовне життя та інтенсивна душевна робота визначали життя людини і людського суспільства [21]. Тобто екзистенційна філософія та її представники намагалися висвітлити проблему співвідношення внутрішнього самовизначення людини та зовнішньої самореалізації, вбачаючи постійний конфлікт між цими рівнями самоствердження особистості. Так, Е. Фромм, по суті, постулює постійність екзистенційного пошуку, що реалізується у виборі людиною самої себе. Зміст історії людства, за Е. Фроммом, є ніщо інше, як бажання людей знайти самих себе, реалізувати потреби, що виникли в результаті розпаду попередніх цілісних зв'язків. Фромм пояснює: стосовно індивіда суспільство може виконувати різні функції – сприяти розкриттю потенційних здібностей людини, її потреб або деформувати ці внутрішні імпульси, надаючи їм викривленої форми. Це призводить до того, що людина втрачає контакт сама з собою, тобто виникає феномен деперсоналізації. При цьому відносини особи з іншими людьми набувають функціонального уречевленого характеру. Тобто людина стає відчуженою від суспільства [18]. Процес самовизначення особистості у Е. Фромма прямо пов'язаний із соціалізацією та адаптацією людини. На його думку, процес соціалізації особи починається уже з тієї миті, коли індивід виявляє себе і своє ставлення до людей через різні форми людських відносин. Розвиток тієї або іншої форми спілкування приводить до формування суспільного характеру (ця категорія введена Е. Фроммом), тобто до стабільної і чітко вираженої системи орієнтації. У його теорії п'яти засобам соціалізації (мазохізм, садизм, деструктивізм, конформізм і любов) відповідають певні способи адаптації до соціуму – рецептивний, експлуатуючий, накопичуючий, ринковий, продуктивний. Таке зіставлення дозволяє прослідкувати етапи самовизначення особистості – від внутрішнього вибору до зовнішньої реалізації, і в кінцевому підсумку вийти на причини складних соціальних явищ, визначаючи первинні психічні потреби людини та типи спілкування, типи орієнтації і різноманітні патологічні зміщення, що виникають на цій основі [7].

Під час самовизначення особистості можуть виникати певні суперечності не тільки між “екзистенційним простором” і “соціальним простором”, а також і між “екзистенційним простором” і “культурним простором”. Людина, що опинилася на межі культур, статусів, цивілізацій, об'єктивно може стати маргіналом. У цьому випадку мова не йде про соціальну

маргіналізацію (як, скажімо, люмпенізацію). Процес самовизначення особистості може призвести до того, що людина не обрала яку-небудь одну культуру чи мову, а однаково вважає “своїми” дві (чи більше) культурно-лінгвістичні системи. Такий тип особистості, що самовизначалась у декількох культурних просторах, американський соціолог Р.Е. Парк визначив як маргінальний (хоча саме означення проблеми належить скоріше Г. Зімелю, який розглянув соціальний тип “чужака” як соціальну універсалію) [13]. За визначенням Парка, маргінальна людина – це така людина, яку доля спонукала жити у двох суспільствах з антагоністичною культурою. Маргінальна людина є провісником виникнення нових суспільств, де формуються нові народи і культури. Таким чином, Парк робить висновок, що маргінальна особистість – це завжди людина більш цивілізована, оскільки повинна знаходити прийнятний компроміс як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях [23]. На нашу думку, цей висновок має сенс, якщо мова йде про високоосвічену, інтелектуальну людину, для якої процес маргіналізації не став поштовхом до моральної та соціальної деградації (скажімо, люмпенізації). Тут гуманістична філософія життя як реалізація потреби гармонійно розвиватися багаторазовим суспільством поєднується з гуманістичною філософією освіти – надання рівних можливостей освіти незалежно від національності і віросповідання.

Звісно, процес самовизначення людини значно ускладнюється, якщо особа на різних етапах соціалізації опинилась у маргінальному становищі (скажімо, еміграція в інокультурне, іномовне середовище). Якщо ж людина поступово на різних етапах соціалізації сприймає різні культурно-історичні коди, то процес самовизначення “на межі” може сприйматися на рівні самосвідомості як природний. Отже, маргінальне самовизначення не слід сприймати негативно, оскільки в наш час прискореної динаміки соціальних змін це стало поширеним явищем.

Розглядаючи сутність маргінальності у різних вимірах, ми стикаємось з широким спектром значень та відтінків цього явища, приходячи до висновку, що самовизначення “на межі” існувало протягом усього існування людства. Вчений В. Дергачов запропонував декілька функціональних типів маргінальних субкультур: конфесійні (баптисти, мормони, старовіри та ін.), етногосподарчі (етнічне підприємництво), геоетнічні (поморці, конкістадори, сибіряки, козаки), соціокультурні (діаспора, бікультурали), станові (купці-маргінали

Середньовіччя), родинні (родові клани) [7]. Але уже в наш час кількість і якість маргінальних станів суттєво відрізняється від попередніх, що пов'язано з процесами глобалізації і можливостями для комбінації різних аспектів самовизначення особистості. В умовах сучасного українського суспільства небачено розширився спектр особистісного вибору. Особистість отримала можливість створення більш гнучких, більш різноманітних і "приватних" (на відміну від "замовлених державою") життєвих проектів. Зростає значення особистісних якостей, наприклад, критичного мислення, усього, що утворює особистісну і професійну компетентність, відповідно зменшується простір "гарантованості". Небачено розширилися можливості вільного, неупередженого духовного самовизначення і свободи совісті [10].

У сучасному світі самовизначення особистості набуло яскравого цивілізаційного забарвлення; цьому сприяли як глобалізація, так і зниження актуальності класової теорії розподілу людства. Звісно, особистість може не мати на рівні самосвідомості прямої ідентифікації з певною цивілізаційною системою. Але ж така самоідентифікація опосередковано здійснюється через самовизначення особистості щодо релігії, етнічного належного утворення, культурно-мовної приналежності. Глобалізація у сьогоднішньому вигляді сприяє загостренню між цивілізаційних суперечностей, утруднює утвердження у свідомості особистості складних взаємодій національних і загальнолюдських, загальнопланетарних цінностей.

І тут не треба сприймати глобалізацію як суто негативне явище. Вона несе у собі багато позитивного: інтеграцію економік і банківських систем, глобальну інформатизацію, створення світового ринку праці, світового освітнього і наукового простору. У дію вступає нова філософія освіти і науки як світових синтезних феноменів, породжених і сформованих усіма націями і державами, хоча вони і неоднаково користуються світовими надбаннями освіти і науки [12].

Кожна з цивілізацій, виробляючи власну систему культурних символів, впливає на самовизначення особистості не тільки в межах своєї спільноти, але й на носіїв іноцивілізаційних цінностей (звісно, меншою мірою). Діалог культур і цивілізацій є запорукою гармонії на рівні планетарної свідомості, хоча в той же час і джерелом постійних конфліктів. Різні дослідники пропонують свої класифікації цивілізацій, що

існували та існують, визначаючи при цьому притаманні їм системи цінностей, що є її частиною індивідуального світогляду. І про це ми говорили в попередніх главах.

Зараз же нас цікавить, наскільки в українській регіональній або локальній цивілізації¹ відбувається цивілізаційний перехід від утопічної "комуністичної" цивілізації до загальнолюдської (або хоча б європейської) цивілізації. І як з допомогою освіти, виховання, включення у світовий інформаційний простір, самореалізується українська людина.

Безумовно, ті трансформаційні або модернізаційні зміни в українській економіці, політиці, в духовному житті [11] комплексно впливали на самовизначення і самоідентифікацію особи. Але, одночасно, вони розколювали суспільство, розмежовували його на правих і лівих, націоналпатріотів і сепаратистів, багатих і бідних. Тому самовизначення і самоідентифікація "української людини" проходили суперечливо і супроводжувалися соціальними конфліктами, ідеологічним протистоянням, сепаратизмом у деяких регіонах.

У цих умовах виважена культурна політика, динамічна освітянська реформа на нових світоглядних і філософських засадах (мультикультуралізм, підтримка національної традиції, орієнтація на інтеграцію в об'єднану Європу і т. д.), підтримка вітчизняної науки повинні були відіграти в Україні роль стабілізуючого та інтегруючого факторів. Але, на жаль, і культурна, і освітянська політика, і підтримка вітчизняної науки виявилися більше гаслами, ніж ефективними засобами. Це досить аргументовано показують у своїй монографії Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко [5].

Навіть на теренах Західної України, де ідеологічна розколота значно менша, ніж на Східній Україні, реформи в культурній, освітній і науковій сферах відбувалися повільно, суперечливо, без суттєвої підтримки регіональної еліти. А у певних моментах є деяка втрата темпів розвитку процесів детоталітаризації і демократизації культури, освіти, науки [17].

Продовжуючи порівняльну характеристику процесу самовизначення особистості у світовому цивілізаційному вимірі, необхідно зазначити, що на Сході людина у соціальному плані ніколи не була достатньо проявлена, і взагалі соціальний план життя так не еволюціонував, як на Заході. Зберігалися значною мірою родові, патріархальні і громадські відносини, а держава прагнула до їх незмінності, по суті консервувала їх протягом

¹ Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич – Київ, 2004. – 488 с.

століть, що сприяло стабільності у таких суспільствах. У соціальному плані людина залишалась пов'язаною груповими і патріархальними відносинами з домінацією відповідних форм свідомості та уявленням про шляхи самореалізації. Східні структури соціально-культурного простору дослідники характеризують як антиособистісні (наприклад, так званий японський групізм), які роблять з людини гарно пристосовану робочу силу, в тому числі і для сучасного виробництва. Цим пояснюється порівняно легке проникнення у східні країни сучасної технічної цивілізації, яка несе високий рівень життя, а разом з ним і масову культуру Заходу [1].

1. Арсеньев А.С. *Философские основания понимания личности: цикл популярных лекций-очерков с приложениями: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений.* – М.: Издательский центр “Академия”, 2001. – С. 560.

2. Вебер М. *Основные понятия стратификации* // Социологический журнал. – 1994. – № 5. – С. 148.

3. *Всемирная энциклопедия: Философия* / Глав. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 893.

4. *Всемирная энциклопедия: Философия* / Глав. науч. ред. и сост. А.А. Грицанов. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. – С. 893.

5. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. *Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз.* – К.: Знання України, 2002. – 580 с.

6. Долгов К.М. *От Куркегора до Камю: Очерки европейской философско-эстетической мысли XX века.* – М.: Искусство, 1990. – С. 30 – 31.

7. Дергачев В.А. *Раскаленные рубежи: очерки маргинальной коммуникации* / Под ред. А.И. Умова. – Одесса: Астропринт, 1998. – С. 18.

8. *Энциклопедия. Общая и социальная психология.* – М.: “Издательство ПРИОР”, 2002. – С. 403.

9. Колинко М.В. *Аксиологические основания бытия личности* // Интелект. Особистість. Цивілізація. Тематичний збірник наук, праць із соціально-філос. проблем. – Випуск I. – Том 1 / Голов. Ред. О.О. Шубін. – Донецьк: Дон ДУЕТ, 2003. – С. 29.

10. Ларцева В. *Формування особистості в сучасному українському суспільстві:*

об'єктивні і суб'єктивні фактори // Интелект. Особистість. Цивілізація. Тематичний збірник наук, праць із соціально-філос. проблем. – Вип. 1. – Том 1 / Голов. ред. О.О. Шубін. – Донецьк: ДОН ДУЕТ, 2003. – С. 16 – 17.

11. Михальченко М. *Украинское общество: трансформация, модернизация или Лимитроф Европы?* – К.: Институт социологии НАНУ, 2001. – 440 с.

12. Михальченко М. *Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи.* – Дрогобич – Київ, 2004. – 488 с.

13. Николаев В.Г. *Проблема маргинальности: ее структурный контекст и социально-психологические импликаци* // РЖ “социология”, серия 11. – 1998. – №2. – С. 157.

14. *Открытие Индии: Философские и эстетические воззрения в Индии в XX в.* – М.: Худ. лит., 1987. – С. 10.

15. Сахань Е.Н. *Взаимодействие личности и государства как одна из проблем развития общества* // Соціально-політичні та соціально-правові проблеми сучасності: Збірник наук, тез (за матеріалами XV Харківських політологічних читань). – Харків: НЮАУ, 2004. – С. 205.

16. Сорокин П.А. *Человек. Цивилизация. Общество.* – М.: Политиздат, 1992. – С. 298 – 299.

17. Скотний В. *Раціоналістичність як основа класичної освіти (стаття друга)* // Проблеми гуманітарних наук. – Дрогобич, 2003. – С. 4 – 13.

18. Там само. – С. 148.

19. *Філософський енциклопедичний словник / Національна Академія наук України. Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди.* – К., Абрис, 2002. – С. 562 – 563.

20. *Философия: Учебник / Под ред. проф. В.Н. Лавриненко.* – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Юристъ, 2002. – С. 498 – 499.

21. Фромм Э. *Душа человека: Перевод.* – М.: Республика, 1992. – С. 11.

22. Чернова К. *Теоретичні засади соціального статусу особи* // Соціальні виміри суспільства. Збірка наук, робіт молодих науковців. – Київ, 1999. – С. 64.

23. Park R.E. *Cultural conflict and the Marginal Man* // Park R.E. *Race and Culture.* – Glencoe, 111: The Free Press, 1950. – P. 372 – 376.

Продовження статті див. у наступному числі журналу №1 (108) 2014 року

Стаття надійшла до редакції 28.11.2013